

ЩОДО ПОНЯТТЯ безвинної

відповідальності в цивільному праві України

А. О. Нємцова

аспірант кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ України

У статті досліджується юридична конструкція цивільно-правової відповідальності без вини та визначається доцільність її існування у сучасному цивільному праві.

Ключові слова: відповідальність без вини (безвинна відповідальність), відшкодування шкоди (збитків), концепції безвинної відповідальності.

В статье исследуется юридическая конструкция гражданско-правовой ответственности без вины и определяется целесообразность ее существования в современном гражданском праве.

Ключевые слова: ответственность без вины (безвиновная ответственность), возмещение вреда (убытков), концепции безвиновной ответственности.

In this article the examines the legal construction of civil liability without fault, and determines the appropriateness of its existence in the modern civil law.

Keywords: liability without fault, indemnity loss, the concept of liability without fault.

У теорії цивілістики питання безвинної відповідальності є спірним, незважаючи на те, що його дослідженню присвячені численні наукові статті та монографії. Відповідальність без вини була предметом дослідження юридичної науки як за радянських часів, так і нині.

За Цивільним кодексом України (далі – ЦК України) відповідальність базується на принципі вини. Разом з тим законом чи договором може бути встановлено інше, тобто допускається відповідальність і без відсутності вини. Тому на сьогодні не втрачають своєї актуальності питання, що стосуються правової категорії вини як елемента складу цивільного правопорушення.

Оскільки вчені по-різному трактують вищезазначену категорію, то як наслідок виникають серйозні суперечності, що стосуються саме відповідальності без вини. Так, між ученими не існує одностайної думки про справедливість, ефективність та конституційність відповідальності без вини. Крім того, ні в доктрині цивільного права, ні в законодавстві не існує загальноприйнятого визначення поняття цивільно-правової відповідальності, зокрема і без вини.

Метою цієї статті є дослідження юридичної конструкції цивільно-правової відповідальності без вини, визначення доцільності її існування у сучасному цивільному праві.

Питання цивільно-правової відповідальності досліджувало широке коло науковців: М. Агарков, К. Басін, Д. Боброва, С. Братусь, В. Варкало, О. Дмитрієва, О. Йоффе, І. Канзафарова, О. Красавчиков, М. Кулагіна, Г. Матвеев, О. Отраднава, Г. Пендяга, Д. Плачков та ін.

Відповідно до частини 1 статті 614 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або через необережність), якщо інше не встановлено договором або законом, а в ч. 2 ст. 1166 ЦК України йдеться, що особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини. Таким чином відповідальність за ЦК України базується на принципі вини. Разом з тим законом чи договором може бути встановлено інше, тобто може бути відповідальність і за відсутності вини.

До розуміння відповідальності без вини існують два підходи. У рамках першого стверджується, що «безвинна відповідальність» насправді не відповідальність, а особливий випадок, відмінний від відповідальності спосіб відновлення майнового стану особи потерпілого від правопорушення. Свого часу Г. Матвеев підкреслював, що випадки безвинної відповідальності можна було б не називати відповідальністю, а розглядати лише як обов'язок відшкодувати шкоду [16]. Автори другого підходу наполягають на тому, що відшкодування збитків чи сплата неустойки невинним правопорушником – це саме відповідальність, а не яке-небудь інше правове явище. Для того, щоб правильно розв'язати це питання, необхідно повернутися до поняття цивільно-правової відповідальності.

Під час дослідження науковцями сутності цивільної відповідальності було сформульовано висновок про те, що визначальною її рисою є додаткове обтяження порушника. Відповідно до цього і сплата неустойки, і відшкодування збитків є заходами відповідальності, тому що мають риси май-

нового обтяження для правопорушника. Отже, незалежно від вини правопорушника обов'язок відшкодувати завдану шкоду буде цивільно-правовою відповідальністю, тому що має необхідну її ознаку.

Досліджуючи загальні питання юридичної відповідальності, К. Басін дає визначення відповідальності без вини як обов'язку правопорушника відшкодувати збитки. На його думку, безвинна відповідальність викликана не бажанням піддати особу, що завдала шкоди без вини, осуду чи покаранню, а прагненням компенсувати випадково заподіяний збиток. Проте, відшкодовуючи збитки, порушник відчуває певні втрати матеріального і морального плану, що не може не визначатися як негативні наслідки, що виникають для особи, яка відшкодовує збитки [2].

З огляду на вищевикладене є всі підстави не погоджуватись з тими науковцями, які безвинну відповідальність не вважають цивільно-правовою відповідальністю. Цивільно-правовій відповідальності, зокрема і без вини, притаманна насамперед компенсаційна функція на відміну від кримінальної, яка виконує карально-виховну функцію й обґрунтовано пов'язана з виною. Для цивільно-правової відповідальності важливим є не покарання, а відшкодування шкоди потерпілому в повному обсязі. Вина в деяких випадках не має жодного юридичного значення для притягнення правопорушника до цивільної відповідальності. Головним є те, що наявна шкода і порушене чуже суб'єктивне право мають бути відновлені будь-якою ціною, навіть за рахунок заподіювача, хоча й невинуватого.

Д. Боброва, розглядаючи питання про відповідальність незалеж-

но від вини за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, майже повторюючи аргументи, висловлені у свій час О. Йоффе, стверджує, що існування зазначеної відповідальності «в сучасних умовах науково-технічного прогресу, ускладнення всіх сторін життя суспільства – важливий правовий інструмент забезпечення соціальної справедливості. Вона зумовлена особливо шкідливими якостями джерел підвищеної небезпеки, оскільки останні в процесі експлуатації не піддаються безперервному і всеосяжному контролю з боку людини. Ніякі спеціальні знання, навички, досвід не дають змоги ні передбачити тих шкідливих наслідків, які настають у конкретній життєвій ситуації, ні запобігти їм. Крім того, відповідальність незалежно від вини стимулює володільців джерел підвищеної небезпеки вживати всіх можливих заходів щодо запобігання заподіяння шкоди, заохочує їх до участі у створенні нової, безпечнішої техніки» [3].

Зауважимо, що аргументи О. Йоффе і Д. Бобрової співзвучні з ідеєю «підвищення безпеки» М. Рюмеліна, відповідно до якої той, хто своєю діяльністю підвищує небезпеку для присутніх вище звичайного рівня, повинен відповідати за це підвищення [21].

Ю. Денисов підкреслює, що безвинна відповідальність здатна не лише дисциплінувати і зміцнювати правопорядок, а й зменшувати дисципліну і стимулювати беззаконня, бо, якщо відповідальність не залежить від вини, то який сенс у прагненні дотримуватися закону [7]. Безвинна відповідальність прямо суперечить цілям, функціям, принципам юридичної відповідальності. Безвинна відповідальність породжує у громадян лише неповагу

до закону та органів державної влади, які втілюють його у життя [2].

Розвиток безвинної відповідальності обумовив широке застосування страхування найбільшої відповідальності, спрямоване передусім на створення засад для повернення майнової компенсації особі, яка зазнала шкоди внаслідок правопорушення. Тому, на думку М. Кулагіна, механізм страхування цивільної відповідальності визнають більш доцільним, аніж відповідальність без вини.

Ми частково підтримуємо думку М. Кулагіна. Так, в Україні Законом «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» введено обов'язкове страхування цивільної відповідальності водіїв. Це дає змогу автовласникам, чия відповідальність застрахована, значно зменшити фінансові ризики та виключити випадки невідшкодування збитків відповідальною особою внаслідок її неплатоспроможності.

Крім того, сьогодні на страховому ринку України стрімко розвиваються нові види страхування цивільної відповідальності, наприклад страхування відповідальності за якість продукції, спрямоване на захист інтересів як споживачів, так і виробників продукції, виконавців робіт (послуг), продавців [17].

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що механізм страхування цивільно-правової відповідальності вдало можна застосовувати в разі заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки, неякісною (дефектною) продукцією. Але повністю відмовлятися від безвинної відповідальності не доцільно і неможливо, оскільки застрахувати всі випадки заподіяння шкоди нереально.

Щодо поняття «відповідальність без вини», то, на нашу думку, цю правову дефініцію треба розглядати через призму поняття цивільно-правової відповідальності за заподіяння шкоди. У цивільному законодавстві України відсутнє легальне визначення поняття «цивільно-правова відповідальність» взагалі та «цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди», або «деліктна відповідальність» зокрема. Це дає змогу дослідникам порізного тлумачити цей термін, надаючи свої визначення цивільно-правової відповідальності та їх обґрунтування.

На цьому підґрунті в цивільному праві склалося декілька концепцій цивільно-правової відповідальності, але ми не розглядатимемо їх детально, а лише зазначимо, що вчені визначали цивільну відповідальність через такі поняття, як: санкція [10], правовідношення (відповідальність асоціюється з деліктним правовідношенням – деліктним зобов'язанням) [4], обов'язок [23], система цивільно-правових засобів [11].

Ми повністю підтримуємо думку науковця О. Отраднової, яка визначала поняття цивільно-правової відповідальності, зокрема деліктної, через призму зобов'язання. «Зокрема деліктна відповідальність, – пише науковець, – це частина змісту деліктного зобов'язання, а саме це обов'язок відповідальної особи відшкодувати заподіяну потерпілому шкоду» [18].

О. Дмитрієва під безвинною цивільно-правовою відповідальністю має на увазі фактичне відшкодування збитків чи сплату неустойки невинним правопорушником [8] (дає визначення договірної відповідальності без вини).

Д. Плачков випадки застосування засобів державно-примусової дії,

не засновані на вині, визначав через категорію засобів захисту [20]. О. Йоффе відповідальність за випадок, тобто за відсутності вини, яка ґрунтується не на осуді поведінки правопорушника, а на стимулюванні його до здійснення певних дій у майбутньому, визначає як міру цивільно-правової відповідальності [10].

Щодо відповідальності за шкоду, за подіану джерелом підвищеної небезпеки, Г. Пендяга пише, що вживання терміна «відповідальність без вини» є некоректним, бо йдеться про відповідальність за ризик, оскільки справжньою умовою притягнення до відповідальності є дія випадку як зворотний бік юридичного ризику [19]. З даним твердженням науковця можна погодитися, але лише щодо деліктної відповідальності. З урахуванням існування в цивільних відносинах двох видів зобов'язань – договірних і недоговірних цілком виправдано поділяти відповідальність без вини на договірну і позадоговірну (деліктну). При цьому під договірною відповідальністю без вини слід розуміти відповідальність, підставою виникнення якої є порушення договірних зобов'язань або норм цивільного законодавства, що регулюють договірні правовідносини (наприклад, ст. 614; ч. 2, 3 ст. 950 ЦК України). Позадоговірна відповідальність без вини виникає не з порушення договору, а внаслідок заподіяння шкоди, тобто з деліктів (ст. 1173-1176, 1187, 1209 ЦК України).

На відміну від деліктної договірної відповідальності без вини виникає в рамках уже існуючих правовідносин, де чітко визначені боржник і кредитор, їхні права й обов'язки. Підставою виникнення договірної відповідальності є порушення відносно суб'єктивного права, конкретно-

го обов'язку. За загальним правилом договірні зобов'язання сторони приймають на себе добровільно. Боржник, укладаючи договір, порівнює або принаймні має порівнювати свої можливості зі змістом прийнятих на себе обов'язків; він усвідомлює характер узятих обов'язків і цілком конкретно передбачає можливість настання відповідальності в разі їхнього порушення. У зв'язку з цим настання договірної відповідальності в переважній більшості випадків позбавлене чинника раптовості, а отже, й ризику.

Таким чином, якщо йдеться про відповідальність без вини загалом (тобто про договірну і позадоговірну – деліктну), то коректніше буде застосовувати поняття не «відповідальність без вини» і не «відповідальність за ризик», а «відповідальність з винятком» як універсальне поняття.

З наведених вище позицій вчених визначимо цивільно-правову відповідальність без вини так: це забезпечений державним примусом обов'язок відповідальної особи відшкодувати випадкову (тобто, що ґрунтується на принципі ризику) майнову (матеріальну) та/або моральну шкоду потерпілому.

Ми приєднуємось до тих науковців, які обґрунтовують відповідальність без вини та необхідність її існування, керуючись такими аргументами: по-перше, цивільне законодавство не зможе обійтися без встановлення відповідальності без вини, доки суспільство не візьме на себе обов'язок повного відшкодування випадкових збитків, шкоди; по-друге, цивільно-правова відповідальність має переважно компенсаційний (поновлючий) характер, і необхідно відшкодувати шкоду потерпілій стороні незалежно від вини заподіювача шкоди.

Список використаної літератури

1. *Агарков М. М.* Возникновение обязательств из причинения вреда // Гражданское право / М. М. Агарков. – М.: Юриздат, 1944. – Т. 1. – 419 с.
2. *Басін К. В.* Юридична відповідальність: природа, форми реалізації та права людини: дис. ... канд. юрид. наук / К. В. Басін. – К., 2006. – 214 с.
3. *Боброва Д. В.* Зобов'язання із заподіяння шкоди // Цивільне право України: підруч.: у 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 504-566.
4. *Братусь С. Н.* Юридическая ответственность и законность: (Очерк истории) / С. Н. Братусь. – М.: Юрид. лит., 1976. – 215 с.
5. *Варкалло В.* Об ответственности по гражданскому праву // В. Варкалло. – М.: Прогресс, 1978. – 328 с.
6. *Володарський В.* Цивільна відповідальність без вини та Конституція / В. Володарський // Юрид. журн. – 2002. – № 4. – С. 75-76.
7. *Денисов Ю. А.* Общая теория правонарушения и ответственности / Ю. А. Денисов – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1983. – 145 с.
8. *Дмитриева О. В.* Ответственность без вины в гражданском праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / О. В. Дмитриева. – СПб., 1996. – 21 с.
9. *Дмитриева О. В.* Ответственность без вины в гражданском праве / О. В. Дмитриева. – Воронеж, 1997. – С. 58-59.
10. *Иоффе О. С.* Общее учение об обязательствах / О. С. Иоффе // Избр. тр.: в 4 т. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – Т. 3.
11. *Канзафарова І. С.* Теорія цивільно-правової відповідальності / І. С. Канзафарова. – Одеса: Астропринт, 2006. – 262 с.
12. *Канзафарова І. С.* До проблеми цивільно-правової відповідальності без вини / І. С. Канзафарова // Вісн. Хмельн. ін-ту регіон. упр. та права. – 2003. – № 3-4. – С. 89-92.
13. *Канзафарова І. С.* Вина як умова деліктної відповідальності в країнах континентальної правової сім'ї / І. С. Канзафарова // Держава і право: зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. Вип. 29. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 372-376.
14. *Красавчиков О. А.* Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности / О. А. Красавчиков. – М.: Юрид. лит., 1966. – 200 с.
15. *Либба И. П.* Ответственность железных дорог за целостность груза и срочность доставки. – М., 1924. – 88 с.
16. *Матвеев Г. К.* Основания гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. – М., 1970. – 311 с.
17. *Никифорак В. М.* Страхування цивільної відповідальності за якість продукції / В. М. Никифорак // Наук. вісн. Чернів. ун-ту: зб. наук. праць. Вип. 131: Правознавство. – Чернівці: Рута. – 2002. – С. 55-57.
18. *Отрадна О. О.* Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: навч. посіб. / О. О. Отрадна. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 240 с.
19. *Пендяга Г. Л.* Відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки: дис. ... канд. юрид. наук / Г. Л. Пендяга – К., 2008. – 211 с.
20. *Плачков Д. Ф.* Відшкодування шкоди фізичній особі, що потерпіла від злочину, за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук / Д. Ф. Плачков. – Одеса, 2008. – 181 с.
21. *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права. – М.: Статут, 1998. – 353 с.
22. *Самощенко И. С.* Понятие правонарушения по советскому законодательству / И. С. Самощенко. – М.: Юрид. лит., 1963. – 286 с.
23. *Смирнов В. Т.* Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве / В. Т. Смирнов, А. А. Собчак. – Л., 1983. – 152 с.
24. *Философский энциклопедический словарь.* – М.: Наука, 1985. – 848 с.
25. *Яичков К. К.* Система обязательств из причинения вреда в советском гражданском праве // Вопр. гражданского права. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1957. – С. 145-200.